

IN LOCO PARENTIS?

De disciplinerings van leerlingen onder het dak van Antwerpse ambachtsmeesters (1579-1680)¹

In loco parentis? Disciplining apprentices under the roof of Antwerp master craftsmen (1579-1680)

Living-in apprentices are often seen as an anachronistic category of impotent individuals, bound to disappear in modern times. In absolute numbers, they were indeed shrinking, but precisely that seems to have caused a sort of self-confidence – at least of their parents, who had other opportunities for their son in case the apprenticeship didn't work out. Especially outside their own private sphere, the patriarchal power of masters seems to have been limited, not as a consequence of structural transformations leading to larger firms and an advanced division of labour but due to the labour market and the nature of the indenture. In any case, authority was subject to negotiations, probably even causing changed attitudes vis-à-vis the sensitive boundaries between the shop floor, the house of the master and the parental home of the apprentices.

Over het grote belang van het kerngezin in de geschiedenis van de Westerse familie zijn historici het eens. De onenigheid begint waar de vraag wordt gesteld naar de sociale en emotionele relaties in dat gezin. Sommige historici schetsen een brutale wereld van misbruik en geweld,² anderen een optimistisch beeld van rimpelloze socialisatie en disciplinerings, met jongeren die zonder structurele conflicten de plaats van de vorige generatie innamen.³ Het uitbesteden van jongeren heeft in deze discussie steeds een belangrijke plaats ingenomen. In de voetsporen van Philippe Ariès – die argumenteerde dat er pas meer affectie tussen ouders en kinderen ontstond naarmate zonen en dochters door de opkomst van de school en de afname van het aantal uitbestedingen dichter bij de ouders opgroeiden – zag onder meer Edward Shorter de

1. Met dank voor de (anonieme) commentaren van de redactie op een eerdere versie van dit artikel.

2. Bijvoorbeeld M. Macdonald en T. Murphy, *Sleepless souls: suicide in early modern England* (Oxford 1990).

3. Bijvoorbeeld R. Houlbrooke, *The English family, 1450-1700* (Londen 1984).

afwezigheid van jongeren in het ouderlijke huis als een uiting van onverschilligheid.⁴ Anderen hebben deze interpretatie fel bekritiseerd en hebben aangevoerd dat er wel degelijk van affectie, bezorgdheid en emotionele en materiële investeringen in kinderen sprake was, lang voor de achttiende of negentiende eeuw.⁵ Dat neemt echter niet weg dat vele jongeren nog steeds werden uitbesteed, en hoe het hen verging is tot op vandaag onduidelijk. Er bestaat tot op zekere hoogte een consensus over de toenemende terugtrekking van het kerngezin in de private sfeer, een toenemende 'huiselijkheid' in de woning en een toenemende scheiding van wonen en werken.⁶ Inwonend personeel wordt daar in zekere zin mee tot een gemarginaliseerde groep meiden en knechten die wel in een huishouden maar niet in een gezin geïntegreerd zijn. Gezellen en leerlingen die in de stedelijke, corporatieve economie traditioneel in *das ganze Haus* werden opgenomen, lijken zelfs te vervallen tot een anachronistische restcategorie die enkel in het achterop hinkende centraal Europa tot ver in de negentiende eeuw bleef bestaan.⁷ In werkelijkheid is het voor onze contreien met de huidige stand van het onderzoek echter niet mogelijk het inwonen van gezellen en leerlingen bij ambachtsmeesters kwantitatief in kaart te brengen, zodat het zelfs niet zeker is of het inwonen op het einde van het *Ancien Régime* wel drastisch aan belang inboette. Wat de sociale relaties in de gezinnen met inwonende gezellen of leerlingen aangaat, staat onderzoek al helemaal in zijn kinderschoenen. Hoewel er in toenemende mate aandacht is voor conflicten, onderhandelingen en reciprociteit binnen huis-

4. Ph. Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* (Parijs 1960); E. Shorter, *The making of the modern family* (Londen 1976). Ook volgens L. Stone, *The family, sex and marriage in England, 1500-1800* (New York 1977) zou er pas naarmate de zeventiende en de achttiende eeuw vorderde, en eerst bij de hogere klassen, intimiteit en affectie in het gezin zijn gegroeid.

5. A. Macfarlane, *The family life of Ralph Josselin: a seventeenth-century clergyman* (New York 1970); K. Wrightson, *English society, 1580-1680* (Londen 1982) 89-118; L. Pollock, *Forgotten children: parent-child relations from 1500 to 1900* (Cambridge 1983).

6. Ph. Ariès, 'Pour une histoire de la vie privée', in: Ph. Ariès en G. Duby (eds.), *Histoire de la vie privée*, tome 3: *de la Renaissance aux Lumières* (Parijs, 1986) 7-19; R. Chartier, 'Introduction: la communauté, l'état et la famille. Trajectoires et tensions', in: *Ibidem*, 409-412; A. Pardaillé-Galabrun, *La naissance de l'intime. 3000 foyers parisiens XVIIe-XVIIIe siècles* (Paris 1988); P. Spierenburg, *De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van preindustriële Europa* (Hilversum 1988) 14-17 en 314-317; A.J. Schuurman, 'Is huiselijkheid typisch Nederlands? Over huiselijkheid en modernisering', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 745-759; M. Westermann, 'Wooncultuur in the Netherlands. A historiography in progress', in: J. De Jong (ed.), *Wooncultuur in de Nederlanden. The art of home in the Netherlands 1500-1800* (Zwolle 2001) 7-34.

7. R. Reith, 'Zur beruflichen Sozialisation im Handwerk vom 18. bis ins frühe 20. Jahrhundert. Umriss einer Sozialgeschichte der deutschen Lehrlinge', in: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 76:1 (1989) 10-12; J. Ehmer, *Heiratsverhalten, Sozialstruktur, ökonomischer Wandel. England und Mitteleuropa in der Formationsperiode des Kapitalismus* (Göttingen 1991) 159 e.v.

houdens,⁸ wordt er over het algemeen nog steeds van uit gegaan dat opvoeding en opleiding innig met elkaar verbonden waren, en dat de patriarchale macht van ‘de vader’ boven alle discussie verheven was.⁹

Wat onderzoek naar de arbeidende klassen bijzonder maakt is intussen wel de koppeling van de wereld van het wonen aan de wereld van het werken, maar aangezien het huishouden voornamelijk vanuit het perspectief van de proto-industrialisering en industrialisering wordt benaderd, worden mentale processen er al gauw gereduceerd tot economische (overlevings)strategieën, al dan niet in het kader van een *family economy*.¹⁰ Door de koppeling van mentale transformaties aan economische transformaties (van structurele aard) blijft bovendien het gevaar bestaan de breuk tussen de ‘vroegmoderne’ periode enerzijds en de zogenaamde ‘moderniteit’ anderzijds te overschatten. Volgens Andreas Grieflinger en Reinhold Reith bestond er bijvoorbeeld een andere relatie tussen meester en leerjongen naargelang de aard van het bedrijf. Ze maakten een onderscheid tussen sectoren waarin de ateliers eerder klein bleven en waarin de leerling veel hechter in het huishouden van de meester werd opgenomen enerzijds en sectoren die zich in ‘prekapitalistische’ zin ontwikkelden anderzijds. In beroepen waarin het kleinbedrijf domineerde stonden leerlingen onder een strikter patriarchaal gezag, waardoor ze bijvoorbeeld vaker huishoudelijke taken dienden te verrichten. In veel textielsectoren en in de bouw geleek de relatie tussen leerling en meester eerder op die tussen een patroon en een goedkope arbeidskracht.¹¹ Meer algemeen wordt er vanuit gegaan dat een groeiende scheiding tussen wonen en werken en de toegenomen terugtrekking in de private sfeer ervoor zorgde dat de patriarchale autoriteit gemakkelijker werd gecontesteerd.¹² De overgang van het *Ancien Régime* naar de moderne industriële maatschappij lijkt met andere woorden gepaard te zijn

8. Zie bijvoorbeeld I. Krausman Ben-Amos, ‘Service and the coming of age in seventeenth-century England’, in: *Continuity and Change* 3:1 (1988) 41-64; Idem, ‘Failure to become freemen. Urban apprentices in early modern England’, in: *Social History* 16 (1991) 155-172; S. Rappaport, *Worlds within worlds: structures of life in sixteenth-century London* (Cambridge 1989) 234-237; I. Archer, *The pursuit of stability. Social relations in Elizabethan London* (Cambridge 1991) 215 e.v.

9. Onder meer in Frankrijk blijft de traditie van een organisch begrepen ‘ordre social’ – met gezinshoofden als metaforische ‘koningen’ – zwaar doorwegen. Zie onder meer S. Kaplan, ‘L’apprentissage au xviiie siècle: le cas de Paris’, in: *Revue d’histoire moderne et contemporaine* 40:3 (1993) (Themanummer *Apprentissages, xviie-xxe siècles*) 436-479; Idem, *La fin des corporations* (Parijs 2001).

10. Zie voor een recent kritisch overzicht van de literatuur rond ‘family economy’ en aanverwante concepten: A. Knotter, ‘Problems of the “family economy”. Peasant economy, domestic production and labour markets in pre-industrial Europe’, in: M. Prak (ed.), *Early modern capitalism. Economic and social change in Europe, 1400-1800* (Londen 2001) 135-160.

11. A. Grieflinger en R. Reith, ‘Lehrlinge im deutschen Handwerk des ausgehenden 18. Jahrhunderts. Arbeitsorganisation, Sozialbeziehungen und alltägliche Konflikte’, in: *Zeitschrift für historische Forschung* 13 (1986) 149-199.

gegaan met het verdwijnen van een soort *moral economy*, die in de steden werd belichaamd door ambachten die het inwonen van leerlingen (en gezellen) verplichtten en daarmee in conflict kwamen met het ‘moderne’ gezin.¹³ De koppeling van corporatieve structuren aan een traditioneel collectief bewustzijn dat zakelijke en economische overwegingen inbedde, gaat echter uit van voorbijgestreefde visies op ambachten en andere vroegmoderne instellingen. Net daarom wordt in dit artikel onderzocht hoe de integratie van leerlingen verliep in een periode die vanuit economisch perspectief als relatief stabiel kan worden gekenmerkt. Op basis van tientallen leercontracten en, vooral, een twintigtal processen tussen (de partij van) een leerling en een meester, wordt op de sociale relaties in het huis of atelier van ambachtsmeesters ingegaan voor de periode tussen eind zestiende en eind zeventiende eeuw.¹⁴ De in vele opzichten ‘liminale’ positie van leerlingen maakt het mogelijk meer inzicht te verkrijgen in de gevoeligheden met betrekking tot het gezinsleven, om te beginnen met het oog op de grens tussen wonen en werken. Woonden ze bij hun meester in, dan waren leerlingen immers tegelijk arbeidskrachten en gezinsleden. Ze leefden niet alleen onder het dak van hun patroon, maar werkten er ook. Inwonende leerlingen maakten op ambivalente wijze deel uit van een hen vreemde intieme sfeer, waardoor de vraag zich opdringt of in onderzoek naar de socialisatie van deze leerlingen geen onderscheid moet worden gemaakt tussen de werkvloer en de private sfeer.

We zullen zien dat de stringente integratie van leerlingen onder het dak van hun meester, die we vooral uit literatuur over Engeland kennen, niet uni-

12. M. Roseman, ‘Introduction’, in: M. Roseman (ed.) *Generations in conflict: youth revolt and generation formation in Germany, 1770-1968* (Cambridge 1995) II.

13. Zie Knottter ‘Problems of the “family economy”’, 153-155.

14. Het is moeilijk in te schatten wat de representativiteit van deze bronnen is. De processen komen uit de reeks ‘Processen Supplement’ die in omvang ongeveer een derde van de ‘Processen’ in meer algemene zin beslaat. Nog eens (ongeveer) de helft daarvan werd ontsloten op trefwoord, en het is via deze trefwoorden dat de hier gebruikte procesdossiers werden opgespoord. Voorlopig zijn er geen aanwijzingen dat toevalligheden in het vernietigen of bewaren van deze processen (bijvoorbeeld chronologische) vertekeningen zouden hebben veroorzaakt, maar door te veel onzekerheden over de oorsprong van deze reeksen kan evenmin worden gesteld dat zulks niet het geval zou zijn. Wat de leercontracten aangaat, zijn we beter ingelicht. Ze werden opgespoord via de nota’s van Mevrouw Godelieve Van Hemeldonck, die tijdens haar jarenlange werk in het Antwerpse Notariaatsarchief meer dan 2000 verwijzingen naar leercontracten heeft opgetekend. (We danken haar uiteraard van harte voor haar bereidheid haar nota’s ter beschikking te stellen.) In het kader van ons onderzoek naar de Antwerpse leertijd werden daarvan ruim 200 contracten gebruikt, met name de contracten bij de goud- en zilversmeden, schrijnwerkers en timmerlieden, schoenmakers en huidevetters en tin- en loodgieters. Chronologisch gezien komt de meerderheid van deze contracten uit de zeventiende en vooral achttiende eeuw. Duurdere beroepsgroepen als edelsmeden en juweliërs komen onevenredig veel voor. Allicht werden vooral de relatief dure contracten voor een notaris afgesloten.

verseel was. In Engeland noodzaakte een grote plattelandsvlucht en het grote aanbod aan jongeren op de stedelijke arbeidsmarkt een sterk integratiemechanisme.¹⁵ Er is berekend dat meer dan de helft van de Engelse bevolking van 15 tot 24 jaar niet thuis woonde en als knecht, meid of leerling in een ander huishouden was opgenomen.¹⁶ De heer des huizes trad daarbij *in loco parentis* op, als plaatsvervangende vader, zodat disciplineren en integratie waren verzekerd.¹⁷ Dat zou in het bijzonder voor leerlingen hebben gegolden, die tot op zekere hoogte werden voorbereid om hun meester op te volgen. Door leerlingen in het huis van een meester op te nemen, werden ze tot dezelfde sociale groep gesocialiseerd en werden ze zelf voorbereid op het meesterschap, of ten minste op het innemen van een volwaardige plaats in de stedelijke gemeenschap.¹⁸ Op het continent zien we dit mechanisme in steden met een vergelijkbaar aantal jonge immigranten, bijvoorbeeld Wenen.¹⁹ In Antwerpen echter, vooral na 1585, was de situatie fundamenteel anders. Op lange termijn lijkt het aanbod aan leerlingen in de Scheldestad zelfs drastisch te zijn afgenomen,²⁰ in zoverre dat er anno 1738 nog slechts 722 leerlingen waren geregistreerd, amper 1,3 procent van de bevolking (berekend op 55 000 in-

15. J. Lane, *Apprenticeship in England, 1600-1914* (Londen 1996). Het leersysteem wordt er gezien als een belangrijke factor in het creëren van 'a distinctive urban culture'. C. Brooks, 'Apprenticeship, social mobility and the middling sort, 1550-1800', in: J. Barry en C. Brooks (eds.), *The middling sort of people: culture, society and politics in England, 1550-1800* (Londen 1994) 73 e.v.

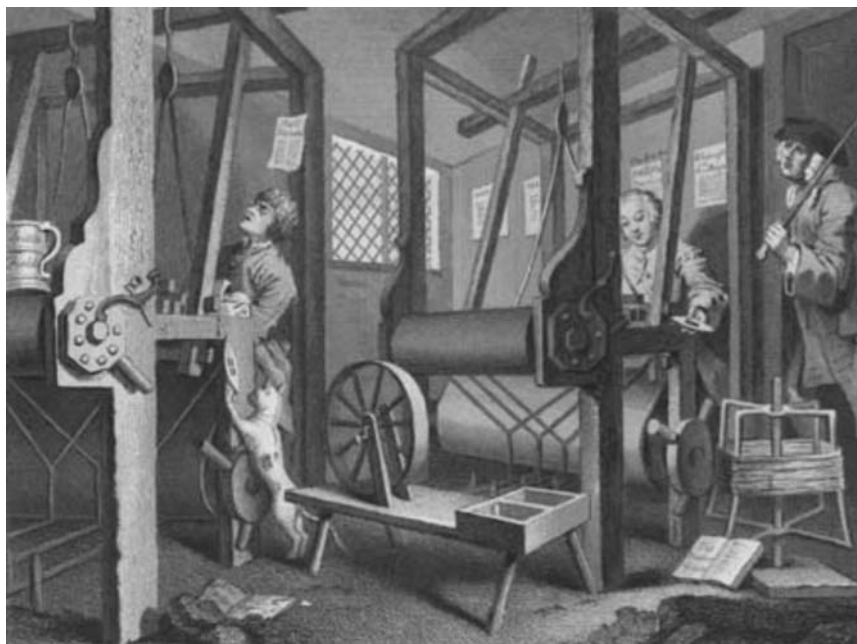
16. P. Laslett, 'Characteristics of the Western family considered over time', in: P. Laslett, *Family life and illicit love in earlier generations: essays in historical sociology* (Cambridge 1977) 34 en 44; M.K. McIntosh, 'Servants and the household unit in an Elizabethan English community', in: *Journal of Family History* 9 (1984) 3-23; R. Wall, 'Leaving home and the process of household formation in pre-industrial England', in: *Continuity and Change* 2 (1987) 91.

17. Zie onder meer Stone, *The family, sex and marriage*; M. Mitterauer en R. Sieder, *The European family: patriarchy to partnership from the middle ages to the present* (Oxford 1982) 93-119.

18. Zie bijvoorbeeld K. Stratmann, *Die Krise der Berufserziehung im 18. Jahrhundert als Ursprungsveld pädagogischen Denkens* (Ratingen 1967); Idem, *Die gewerbliche Lehrlingserziehung in Deutschland. Modernisierungsgeschichte der betrieblichen Berufsbildung, Band 1: Berufserziehung in der ständischen Gesellschaft (1648-1806)* (Frankfurt am Main, 1993); S.R. Smith, 'The London apprentices as seventeenth-century adolescents', in: *Past and Present* 61 (1973) 151-152.

19. Niet toevallig bleef het inwonen van leerlingen daar tot lang na 1800 actueel. Reith, 'Zur beruflichen Sozialisation', 10; A. Steidl, 'Silk weaver and purse-maker apprentices in 18th and 19th century Vienna', in: B. De Munck, S. Kaplan en H. Soly (eds.) *Apprenticeship, from the late Middle Ages to 1900, in voorbereiding*; Idem, *Auf nach Wien! Die mobilität des mitteleuropäischen Handwerks im 18. und 19. Jahrhundert am Beispiel der Haupt- und Residenzstadt* (Wenen en München 2003).

20. B. De Munck, *Leerpraktijken. Economische en sociaal-culturele aspecten van beroepsopleidingen in Antwerpse ambachtsgilden, 16de-18de eeuw* (Brussel 2002), Ongepubliceerde doctoraatsverhandeling, 183 e.v.

William Hogarth, *The Fellow 'Prentices at their Looms* (Plaat 1 van de reeks *Industry and Idleness*, 1747).

woners).²¹ Vergelijken we dit met Londen, waar halfweg de zestiende eeuw meer dan tien procent van de bevolking leerling was, dan is duidelijk dat we het over twee verschillende fenomenen hebben. In Antwerpen was de vraag naar leerlingen in veel sectoren groter dan het aanbod, onder meer door de vraag naar arbeid in niet corporatief georganiseerde sectoren als het spinnen en het kantklossen.²² De vraag is nu wat die specifieke context precies betekende voor de verhouding tussen de meester en (de partij van) de leerling.

21. Stadsarchief Antwerpen (verder SAA), Gilden en Ambachten (verder GA) 4006, Lijst der ambachten en manufacturen opgemaakt naar de antwoorden door de ambachten ingestuurd als gevolg der enquête van maart-juni 1738. Deze lijst werd uitgegeven, geannoteerd en gecorrigeerd door F. Smekens, *De verzamelde geschriften van Frans Smekens* (Borgerhout s.d.) 62-67 (Bijlage 11. Ambachten. Toestand in 1738). Voor Brussel was het totaal aantal leerlingen volgens dezelfde telling 680. Gepubliceerde cijfers in K. Van Honacker, 'De politieke cultuur van de Brusselse ambachten in de achttiende eeuw: conservatisme, corporatisme of opportunisme?', in: C. Lis en H. Soly (eds.), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel 1994) 223-225. Gent telde volgens deze enquête 2113 leerlingen (Algemeen Rijksarchief Brussel (ARAB), Raad Van Financiën (RVF), inv. nr. 4320, 11°, en: Stadsarchief Gent (SAG), Reeks 156, inv. nr. 3.

22. In het tweede kwart van de achttiende eeuw was bijna een derde van de Antwerpse beroepsbevolking alleen al in de kantsector tewerkgesteld (losweg berekend op basis van de volgende cijfers: 10 000 kantwerk[st]ers, 55 000 inwoners en een activiteitsgraad van 55 procent).

Discipline in huis, op de werkvloer en elders?

In onderzoek naar de socialisering en tuchtiging van jongeren en (arbeiders-) kinderen gelden zogenaamde ‘versnellingsfasen’ in het opkomende kapitalisme als scharnierperioden. Ze worden gekenmerkt door sociale, economische en demografische transformaties die vooral door de lagere sociale groepen als ontwrichtend werden ervaren.²³ Het gaat dan vooral om jongeren die een deel van hun sociale leven op straat doorbrachten en die niet of nauwelijks in een sedentair sociaal netwerk waren opgenomen. Eerder dan in het zogenaamde *ganze Haus* van hun meester geïntegreerd te zijn, woonden zij elders op kamers.²⁴ De vraag is echter hoe het jongeren in het huis van hun meester verging. In leercontracten werd impliciet of expliciet bepaald dat de meester een natuurlijke, religieus geconnoteerde autoriteit over de leerling had.²⁵ Leerlingen dienden hun meester met schroom en respect te benaderen, vooral in zijn eigen huis.²⁶ Ook de ouders zelf lijken te hebben verwacht dat een meester zijn knechten en leerlingen ten minste tijdens de werkuren in de hand had. In het proces tussen een notaris en een leerling die was weggelopen (of weggejaagd) bijvoorbeeld, werd smalend gedaan over de onkunde van de notaris om orde onder zijn jongens te houden. Waar de notaris aanhaalde dat hij de burens al over het problematische gedrag van zijn leerling had ingelicht, repteerde diens moeder met de retorische vraag of hij ‘onder syne jongers oft clercken egeen ordene en soude connen stellen, sonder syne gebeuren tselve te moeten clagen’.²⁷ Woonden leerlingen in, dan kunnen we er bovendien van uitgaan dat meesters ook in de private sfeer baas wensten te zijn. Een meester rekende op het nodige respect, en argumenteerde al gauw dat hij niet gehouden was ‘dergelijke personen’ in huis te houden wanneer hij vond dat hij dat

23. Zie onder meer J.R. Gillis, ‘The evolution of juvenile delinquency in England, 1890-1914’, in: *Past and Present* 67 (1975) 96-126; P. King, ‘The rise of juvenile delinquency in England, 1780-1840. Changing patterns of perception and prosecution’, in: *Past and Present* 160 (1998) 116-166; R. Wegs, ‘Youth delinquency and “crime”: the perception and the reality’, in: *Journal of Social History* 32 (1999) 603-621; H. Soly, ‘Probleemjongeren in Brabantse en Vlaamse steden, zestiende-achttiende eeuw’, in: C. Lis en H. Soly (eds.), *Tussen dader en slachtoffer. Jongeren en criminaliteit in historisch perspectief* (Brussel 2001) 101-142.

24. Lees in dat verband J. Ehmer, ‘Wohnen ohne eigene Wohnung. Zur sozialen Stellung von Untermietern und Bettgehern’, in: L. Niethammer (ed.), *Wohnen im Wandel. Beiträge zur Geschichte des Alltags in der bürgerlichen Gesellschaft* (Wuppertal 1979) 132-150.

25. N. Pellegrin, ‘L’apprentissage ou l’écriture de l’oralité. Quelques remarques introductives’, in: *Revue d’histoire moderne et contemporaine* 40:3 (1993) Themanummer *Apprentissages, XVIe-XXe siècles*, 356-386.

26. Dat het ontzag voor een meester groter was in zijn woning/werkplaats dan elders, stelde ook M. Sonenscher, *Work and wages. Natural law, politics and the eighteenth-century French trades* (Cambridge 1989) 245-251.

27. SAA, Processen Supplement (verder ps) 2426, Reproche voor Margriet Brugmans, art. 8-9 (1584).

respect niet kreeg.²⁸ Een meester-bakker die door de dekens van het bakkersambacht werd aangemaand een weggezonden (of weggelopen) leerling terug in zijn huis op te nemen, weigerde dit met het argument dat ‘een ieder moet vrij zijn in zijn huijs’.²⁹ ‘Vrij’ betekent hier ‘autonoom’, zoals ook blijkt uit de eis dat ‘als een pater familias desaengaende eenighe stoornisse bij avonden ende ontijden is ghedaen ende anderssints moeilijck gevallen door quaede humeuren ende comportementen (van leerlingen B.D.M.) dat den selven daer over werde geloofd op sijnen eedt’.³⁰ Onder het eigen dak waanden meesters hun gezag boven elke discussie verheven, wat soms tot uiting kwam in opmerkelijke omgangsvormen. De winkelier die op zijn ziekbed zijn winkel en handel overgaf aan een leerling die reeds meer dan zes jaar dag in dag uit bij hem had gewerkt, sprak de jongeman aan met zijn familienaam (‘Respaigne de negotie is voor u’), waarop de leerling antwoordde met ‘mijnheer...’. Na zes jaar en zelfs in de meest intieme momenten bleef de afstand tussen meester en leerling groot.³¹

Toch was het gezag van meesters verre van absoluut. Wat om te beginnen onduidelijk blijft is de mate waarin hun autoriteit de drempels van de woning overschreed. De leerling van apotheker Willem Verwilt, die zich door een veertienjarige winkeldochter bier liet tappen zonder te betalen en die het meisje nog op andere manieren zou hebben geïntimideerd, werd ermee bedreigd dat het aan zijn meester zou worden overgedragen, dus niet aan zijn ouders.³² Lintwerker Joos Aure, van zijn kant, zag zich meer dan eens verplicht zijn onwillige en weggelopen leerling zelf achterna te gaan, op verzoek van de stiefvader.³³ Helemaal onlogisch was dit niet, aangezien het de meester was, en niet de (stief)vader, die door het weggelopen schade leed. De meester had bovendien contractueel de opvoeding van de jongen op zich genomen, terwijl die op voorhand bekend stond als een probleemgeval.³⁴ Hij was het ook die naar de stiefvader was gestapt met de melding dat de jongen betrapt was op stelen, en met het verzoek de gestolen goederen terug te betalen.³⁵ Zelfs nadat de leerling uit de gevangenis was gevlucht – waar hij op verzoek van de meester was terechtgekomen – was het de lintwerker die hem ging zoeken, ditmaal op eigen initiatief.³⁶ Ook los van de geleden schade was

28. SAA, PS 5745, Antwoorde ende verclaeren, art. 5 (1665).

29. SAA, PS 5745, Contrapersistit loco duplicque, art. 7.

30. SAA, PS 5745, Salvatie, art. 15.

31. Hetzelfde zien we in vroegmoderne scholen, bijvoorbeeld het Antwerpse Medisch College. Leerlingen dienden er stil te zitten, te zwijgen en enkel maar gedwee op te schrijven wat de ‘prelecteur’ dicteerde. SAA, GA 4077, f° 35ev., 19 juli 1648 (Voorstel tot ordonnantie van april 1648, waarin verbeteringen zijn aangebracht, wellicht op 13 juli 1649).

32. SAA, PS 13, Antwoorde reconventionaele, art. 28 (1579).

33. SAA, PS 49II, Aenspraeke ende conclusie, 6 april 1663, art. 5; Replicque, 11 juli 1663, art. 2.

34. SAA, PS 49II, Antwoorde, 6 april 1663, art. 3.

35. SAA, PS 49II, Duplicque, 26 september 1663, art. 4-6.

het verantwoordelijkheidsgevoel van deze meester dus groot. Van kousenmaker Jan De Clerck werd trouwens beweerd dat hij wel verplicht was zijn leerling te gaan zoeken nadat deze was weggelopen, vermits hij met zijn ongenadige behandeling zelf de oorzaak van dat weglopen was, en bijgevolg verantwoordelijk zou worden gehouden mocht de jongen iets overkomen.³⁷ Op het eerste gezicht lijkt de verantwoordelijkheid van de meester dus inderdaad de drempels van de woning ver te overschrijden. Wat echter opvalt is dat in al deze gevallen de natuurlijke vader van de leerjongen was overleden, wat de vraag oproept of niet vooral meesters van wezen ook buiten de werkplaats verantwoordelijk waren. De moeder van een leerling die boter en bier had gestolen, verweet de meester dat hij zijn knechten te weinig in de gaten hield, maar ze ging er daarbij van uit dat een goed meester 'het selve soude advertieren aende ouders', terwijl de meester van zijn kant vond dat zoiets zijn verantwoordelijkheid niet was.³⁸

Het is dus mogelijk dat in laatste instantie de ouders verantwoordelijk bleven, of dat zij alleszins sterk bij het reilen en zeilen van hun uitbestede zoons betrokken waren. Er zijn bijvoorbeeld aanwijzingen dat leerlingen vaak niet ver van hun ouders woonden en regelmatig over huis gingen,³⁹ wat op zich al gevolgen had voor de autoriteit van meesters. Volgens Eddy Put was de (emotionele) houding van ouders en meesters ten opzichte van jongeren immers niet dezelfde. Ouders verweten aan schoolmeester vaak een te strenge tuchtiging, en schoolmeester klaagden dat ouders hun kinderen verwenden en te weinig tot discipline maanden.⁴⁰ Wat de verplichte onderdanigheid van leerlingen aangaat, waren bovendien twee grenzen van belang: de grens tussen de werkvloer en de private sfeer van het huishouden enerzijds en de grens tussen de private ruimte van het 'ouderlijke' huis en de openbare ruimte van de straat anderzijds. Werd in leercontracten vaak geëist dat de betrokken leerling 'in alles (zal B.D.M.) moeten obidieren ende onderdanigh sijn',⁴¹ 'met behoorelijck respect sal hebben te dienen gelijk eenen leergast behoort te doene';⁴² of 'sijne voors. meester te thoonen alle gehoorsaemheijt ende getrouwicheijt soo als een kindt schuldich is aen sijne ouders',⁴³ dan zijn er ook contracten waar de formulering anders kan geïnterpreteerd worden. Niet zelden werd immers ook bepaald dat de leerling in kwestie moest 'in alles obidieren t'gene

36. SAA, PS 4911, Antwoorde, 6 april 1663, art. 5-6.

37. SAA, PS 3587, Quadruplicque, art. 50 (1601).

38. SAA, PS 2713, Wij onders. attesterende... (1657).

39. Zie bijvoorbeeld SAA, PS 13 (1584-85); PS 2897 (1600); en PS 3730 (1632-33).

40. E. Put, *De 'cleijne scholen'. Het volksonderwijs in het hertogdom Brabant tussen Katholieke Reformatie en Verlichting (eind 16de eeuw – 1795)* (Leuven 1990) 140-143.

41. SAA, Notariaat (verder N) 2025, 11 juni 1734.

42. SAA, N 4176, f° 42 (1739). Een variant: of 'sal moeten onderdanich wesen gelijk eenen leer-knecht schuldich is te doene': SAA, N 4334, 5 augustus 1692.

43. SAA, N 918, 19 januari 1698.

den stiel is aengaende',⁴⁴ waarmee impliciet eigenlijk werd gestipuleerd dat hij enkel moest gehoorzamen voor wat het beroep aanging. Hetzelfde kan worden afgeleid uit de formule 'obedieren in alles het gene den voors. stiel is raeckende',⁴⁵ alsook uit het vrij zakelijke 'sich [...] reguleren ende alles doen t'gene aent selve ambacht winckel dependeert'.⁴⁶ Blijkbaar werd voor het omschrijven van de autoriteitsrelatie een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de sfeer van de arbeid en de sfeer van het gezin. De gevoeligheid rond de tweede grens versterkt het vermoeden dat de sfeer van het gezin daarbij als meer 'privaat' en 'intiem' moet worden begrepen. Zo was het blijkbaar niet de gewoonte dat de ouders van een leerling de drempel van het huis van de meester overschreden, net zoals ook een meester niet werd geacht het huis van de ouders zomaar te betreden.⁴⁷ Gebeurde het toch, dan kon dit dramatische gevolgen hebben. In een proces tussen een meester-naaldenmaker en de moeder van zijn leerling, begaf de meester zich op een gegeven ogenblik naar het ouderlijke huis van de leerling, waar hij de moeder trof, 'treckende haer de tuijten vanden hooffde, ende voorts alsoo treckende metten hare, stootende ter aerden, ende sleypende haer alsoo ter deuren vuijt haeren huijse, tot op ende lanx der heeren straete, dwelck nyet om verdraghen en is'.⁴⁸ In een ander document, waar hetzelfde voorval werd verhaald, staat letterlijk onderstreept dat de meester haar 'binnen heuren huysse' had aangerand en haar vervolgens 'vuijt haeren huysse' had gesleept.⁴⁹ Ten minste in conflicten was de grens tussen binnen en buiten dus van cruciaal belang.⁵⁰ De ambivalente positie van inwonende leerlingen wordt er alleen maar door in de verf gezet.

Grenzen aan de macht van meesters: conflicten over tijd en symbolen

Leercontracten werden afgesloten volgens een welbepaalde logica. De leerling werd aangenomen voor een bepaalde tijd en zijn belangenbehartigers hoopten op die tijd een maximaal leerrendement te behalen. Ze vergoedden de meester met financiële middelen of met gratis arbeid naast of na het leren, waardoor de controle over de duur van het contract cruciaal was. Reeds in het

44. SAA, N 4760, nr. 30 (1794).

45. SAA, N 133, 14 oktober 1732.

46. SAA, N 1609, f° 82 (1706).

47. SAA, PS 2713, *Intendit*, art. 1; PS 2713, Getuigenis Jan Lambert (1657). Huisvredebreuk werd in de klassieke rechten van poorters sterk beklemtoond. Cfr. H. Deceulaer, "prêt-à-porter", gender en gezondheid. De veelvuldige betekenissen van huiszoekingen bij kleermakers en oudekleerkopers in het laat-16de-eeuwse Antwerpen', in: C. Lis en H. Soly (eds.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de lage landen* (Brussel 1997) 99-126.

48. SAA, PS 2897, Antwoorde, art. 20-21 (1600).

49. SAA, PS 2897, Duplycke, art. 66.

50. SAA, PS 2713, Wij onders. atterende... (1657); PS 2897, Antwoorde, art. 19.

contract werden garanties ingebouwd die ervoor moesten zorgen dat een leerling leerde in plaats van werkte enerzijds en dat hij er niet vandoor ging zodra hij voldoende had geleerd anderzijds. Meesters engageerden zich daarom tot het opleiden van hun leerling ‘volcomentlijck gelijk hij [...] tselve is connende’,⁵¹ of ‘soo ende gelijk den tweeden compt. (de meester B.D.M.) tselve dagelijcx is doende ende exerceerende’⁵² en ‘sonder aen hem (de leerling B.D.M.) ijct verborghen te houden’.⁵³ Om contractbreuk door de partij van de leerling te voorkomen werd vaak gestipuleerd dat de volle som in dat geval toch diende te worden betaald⁵⁴ of dat reeds vooruitbetaalde sommen niet werden terugbetaald.⁵⁵ Geen van beide partijen kon zonder schade onder een dergelijk contract uit. Hing de partij van de leerling bij contractbreuk over het algemeen een fikse schadevergoeding of het verlies van reeds betaalde voorschotten boven het hoofd,⁵⁶ ook meesters konden niet zomaar het contract opzeggen. Een meester kon niet alleen de beloofde arbeid als compensatie voor de transfer van zijn technische kennis verliezen, maar ook zijn gezicht. Hoewel ouders soms geen andere mogelijkheid zagen dan de jongen terug te sturen als hij van een ‘slechte’ meester was weggevlucht, is het niet ondenkbaar dat een meester de grenzen van het toelaatbare moest overschrijden om zijn leerling onder ‘controle’ te houden. Dat meesters nog het vaakst in het defensief waren, kan worden aangetoond met de eenvoudige vaststelling dat zij het waren – op twee gevallen na – die het proces aanspanden. Slechts uitzonderlijk sterkten beide partijen elkaar in een harde aanpak, zoals toen een vader aan de

51. SAA, N 693, 16 juli 1687.

52. SAA, N 4419, f° I (1677).

53. SAA, N 196, 22 juli 1681. Soms stond er zonder meer dat al wat in de winkel uitgevoerd werd, ook moest worden aangeleerd. SAA, N 3145, f° 85 (1671); N 4297, f° 4v° (1672).

54. SAA, Schepenregisters (verder SR) 75, f° 248; N 161, f° 16; N 218, 31 mei 1709; N 518, 26 juli 1704; N 545, f° 83; N 587, 22 oktober 1660; N 960, nr. 14; N 1424, f° 124; N 1474, f° 525; N 2111, 9 augustus 1702; N 2137, f° 370v°; N 2299, f° 107; N 2556, f° 178; N 2558, f° 352; N 2645, 10 maart 1680; N 3165, f° 228; N 3329, 23 juli 1696; N 3661, 20 januari 1695; N 3661, 15 oktober 1696; N 3821, f° 7; N 3889, f° 305; N 4223, 23 februari 1693; N 4246, 17 mei 1715; N 4326, 16 juli 1698; N 4327, 25 februari 1700; N 4334, 5 augustus 1692; N 4340, f° 2v°. Een enkele keer diende enkel bij weglopen in de eerste jaren de volle som toch te worden betaald (SAA, N 1250, nr. 93, [1765]), werd er gestipuleerd dat enkel het lopende jaar volledig diende te worden betaald (SAA, N 5, nr. 37; N 1462, 28 september 1735; N 2028, 19 september 1739; N 4760, nr. 30; 27 januari 1680); of ontstonden varianten daarop (N 133, 14 oktober 1732 [bij weglopen in het eerste of tweede jaar het volle jaar betalen; in het derde jaar: volle 4 jaar betalen], of: N 1737, nr. 166 [eerste jaar de helft betalen, na het ingaan van het derde jaar de volle som]).

55. SAA, N 857, 6 juni 1699; N 959, nr. 45; N 960, nr. 80; N 962, nr. 67; N 965, nr. 45; N 1255, nr. 7; N 1255, nr. 64; N 1773, nr. 141; N 1921, f° 89; N 2193, 17 maart 1706; N 2494, 16 januari 1714; N 2495, 8 februari 1716; N 2900, 11 augustus 1739; N 4304, nr. 1; N 4580, nr. 1; N 4597, nr. 64; N 4760, nr. 30.

meester van zijn zoon zou hebben gezegd: 'wilt hij [...] nyet wercken doet hem wercken ende slaeght daer op'.⁵⁷

In wat volgt zal worden geargumenteed dat de hier behandelde conflicten kunnen worden teruggevoerd op een structureel spanningsveld in de afgesloten contracten. Van de jongeren die in een steekproef van Paul Griffiths klacht indienden, klaagde de overgrote meerderheid over fysiek misbruik en verwaarlozing, een kleine minderheid slechts over een gebrekkige opleiding.⁵⁸ De meest fundamentele klacht van Antwerpse meesters echter, betrof het weglopen van leerlingen, een klacht die niet altijd betrekking had op de leerling zelf, maar moet worden gesitueerd in een ruimer conflict rond de afgesloten leerovereenkomst. Over het algemeen ging het om een conflict tussen een meester enerzijds en ouders of voogden anderzijds, en het gebeurde dat een leerling niet was weggelopen, maar was thuisgehouden.⁵⁹ Ouders konden een zoon thuis houden omdat hij slecht werd behandeld, maar er zijn redenen om aan te nemen dat zoiets niet lichtzinnig gebeurde. Jongens die mishandeld thuishkwamen werden ook wel teruggestuurd uit angst voor de schadevergoeding die de ouders boven het hoofd hing.⁶⁰ Wellicht was het thuishouden eerder een pressiemiddel, bijvoorbeeld om een meester ertoe aan te zetten de leerling beter op te leiden. In andere gevallen had het zonder meer een contractbreuk tot doel, in de hoop dat de leerling elders (meer) zou kunnen gaan verdienen.⁶¹ De moeder van Jeronimus Marien, die bij de apotheker was wegge-

56. Er werden ook gewoon boetes vastgelegd, van enkele tientallen tot enkele honderden guldens, al dan niet boven op het overeengekomen leergeld: SAA, N 320, 28 september 1696; N 431, 28 juni 1678; N 587, 24 mei 1660; N 1303, nr. 49; N 1929, f° 8; N 1947, nr. 24; N 2188, 26 januari 1695; N 2308, f° 557; N 2733, f° 20; N 2785, f° 159; N 3145, f° 66; N 3145, f° 85; N 3780, 5 januari 1663; N 4047, 5 maart 1683; N 4048, 21 juli 1694; N 4238, 21 augustus 1703; N 4297, f° 4v°; N 4386, 17 maart 1749. De boetes konden variëren naar gelang het jaar waarin de leerjongen wegliep (tijdens de eerste zes jaar 100 gulden, in het zevende jaar 50 gulden et cetera.: SAA, N 4424, 7 juli 1710); of ze gold enkel als de leerling in de eerste jaren ging lopen (N 3849, f° 41; N 3070, 18 november 1713; N 4506, 26 januari 1751). Het gebeurde ook dat de boete gewoon werd vastgelegd op een bedrag per jaar en dat er moest worden betaald voor de tijd dat de leerjongen in het huis van de meester had gewoond (SAA, N 196, 20 augustus 1681; N 589, f° 54). In een ander geval dienden 'mondkosten' betaald voor de tijd dat hij er had moeten wonen: N 433, f° 5v° (80 gulden per jaar). In andere gevallen was de schuld dan weer in verhouding tot de tijd die nog restte: SAA, N 407, 27 februari 1678; N 407, 26 augustus 1679; N 2514, 24 maart 1679.

57. SAA, PS 2897, Replicque, art. II (1600).

58. P. Griffiths, *Youth and authority. Formative experiences in England, 1560-1640* (Oxford 1996) 321.

59. SAA, PS 2426; PS 2713; PS 2897, PS 5496; of de betalingen werden stopgezet, wat op hetzelfde neerkwam: PS 4159.

60. SAA, PS 13, Antwoorde ende reconventie, art. II.

61. Er zijn aanwijzingen dat het zogenaamde 'weglopen' goed werd voorbereid, en dat listen werden bedacht om eerst de klederen van de leerling en dergelijke buiten te smokkelen. SAA, PS 3730, passim (1632).

pen omdat hij er mishandeld werd, kreeg het verwijt dat zij haar zoon allerlei zaken verkeerd had laten doen om de meester schade te berokkenen, met de bedoeling 'dat syn meester hem geslaegen hadde, omme dat hy (de leerling B.D.M.) een oorsaecke mochte gehad hebben, omme te gaen loopen midts dat hy [...] nijet en wilde leeren, ende hoewel dat zyn moeder de aenleggersse in desen contrarie vercleerde tegens den verweerdere als dat zy wilde dat hy leeren soude, dat nochtans sijne moeder tegens hem thuijs wesende wel anders sprack'.⁶² Sommige ouders hadden duidelijk andere plannen met hun nageslacht, waardoor deze conflicten in zekere zin in termen van opportuniteitskosten kunnen worden begrepen, die veranderden naar gelang de toestand op de arbeidsmarkt.⁶³

Kunnen alle conflicten daarmee worden gereduceerd tot een zakelijk geschil rond een economisch contract? Uiteraard niet. Een veel voorkomende klacht van meesters betrof ongehoorzaamheid, een symbolisch geladen term bij uitstek. De onenigheid in het proces Van Lingervelt versus Van Bommel begon met een schijnbaar onschuldig geschil tussen de leerling en de vrouw des huizes, die de leerling had opgedragen op de winkel te letten. De 20-jarige Joannes Van Lingervelt had geantwoord dat hij bezig was en dat de meid op de deur moest letten. Zodra de meester thuiskwam werd deze onmiddellijk over het voorval ingelicht, waarop hij zonder pardon uitviel: 'gaet wt mijnen huysse'.⁶⁴ De leerling weigerde, waarop het conflict escaleerde.⁶⁵ De vraag is waarom een dergelijke futilliteit tot een definitieve breuk leidde. Twee zaken vallen op: de leeftijd van de leerling (20 jaar) en de weigering zich bij de meid te voegen. We kunnen daar de voornaamste gevoeligheden reeds uit afleiden. Vrije gezellen trachtten zich te onderscheiden van gewone 'domestieken' – door hun kleding, hun gedrag en zelfs hun taal.⁶⁶ De basis van de distinctie lag in hun vaardigheden, waardoor het eigenlijk voor de hand ligt dat ze niet het

62. SAA, PS 13, Antwoorde reconventionale ende persistit, art. 15 (1579).

63. Dat blijkt soms expliciet uit de processen. Het alternatief voor een jonge vrouw die in een lijnwaadwinkel leerde, was 'dienstmaerte vanden heere amptman deser stadt'. SAA, PS 2209, Replicque voor Franchoise Van Ranst, art. 20, (1680). Het alternatief voor een leerling-schilder, wiens vader zelf ook schilder was, was matroos op de 'schepen van Duynkercken'. PS 2637, Duplicque voor Francois Boeschot, arts. 7 en 41, (1644). Het alternatief voor een leerling-beeldsnijder was dienst doen 'op het casteel'. PS 2713, Intendit voor Matheus Van Beveren, art. 2, (1657). En een jongen die bij een kousenmaker was uitbesteed, kwam uiteindelijk in een klooster terecht, waar hij geestelijke zou worden. PS 3587, Voldoeninge voor Jan De Clercq, art. 4, (1601).

64. SAA, PS 3730, Antwoorde, art. 1-6 (1632).

65. De weigering van de leerling op te stappen had onder meer te maken met het tijdstip. Het was op dat ogenblik tussen negen en tien uur 's avonds, en blijkbaar werd het als oneer- vol beschouwd in het donker het huis uit te gaan. Toen de leerling uiteindelijk toch zijn mantel nam en aanstalten maakte te vertrekken, was het de meester die hem tegenhield, en wel om te eisen dat hij eerst zijn stiefvader zou halen, om te betalen. SAA, PS 3730, Antwoorde, art. 7-11.

William Hogarth, *The Industrious 'Prentice a favourite entrusted by his Master* (Plaat 4 van de reeks *Industry and Idleness*, 1747)

werk van gewone knechten wilden uitvoeren. Michael Sonenscher wees eerder al op het morele discours waarin de volgens hen ideale verhouding tussen meester en gezel werd uitgedrukt. Vrije gezellen waren hun meester respect verschuldigd, maar verwachtten op hun beurt een bijzondere bejegening, die hen moest onderscheiden van meiden en knechten.⁶⁷ Wellicht gold dit ook voor al wat oudere leerlingen. Het heeft er alle schijn van dat de relatie tussen meesters en leerlingen meer gespannen raakte naarmate de leerling het statuut van vrije gezel naderde. Voor meesters bleef het intussen van het grootste belang dat de autoriteit onder het eigen dak niet werd aangetast. Gebeurde het toch, dan diende dat op symbolische of rituele wijze rechtgezet, bijvoorbeeld door de leerling op de knieën spijt te laten betuigen, wat in Engeland blijkbaar niet ongebruikelijk was.⁶⁸ Het conflict tussen meester Van Bommel en zijn leerling escaleerde precies omdat de meester er niet in slaagde op symbolische wijze zijn autoriteit te herwinnen. Meerdere malen kreeg de leerling de gelegenheid zijn spijt te betuigen, maar de twintigjarige jongvolwassene weigerde halsstarrig. De volgende ochtend al stelde de meester dat hij zulke

66. S.L. Kaplan, 'Réflexions sur la police du monde du travail, 1700-1815', in: *Revue historique*, 261:1 (1979) 19 e.v.

67. M. Sonenscher, 'Les sans-culottes de l'an 11: repenser le langage du travail dans la France révolutionnaire', in: *Annales. E.S.C.* (1985) 1096-1099.

68. Griffiths, *Youth and authority*, 305 e.v.

‘insolentien van hem nyedt en wilde verdraegen’,⁶⁹ en later zou hij enigszins rustiger stellen: ‘Jan soude ghy connen goet doen de vilainicheyt die ghy my gisteren avont sey’. Maar de leerling repliceerde: ‘ick en wete u daeraff nyet te seggen’; waarop de meester weer herhaalde dat hij een dergelijke leerling niet in zijn huis wenste te houden en te eten geven.⁷⁰ Tussen de regels door blijkt zelfs dat de leerling de eigenlijke macht in handen had. Een meid getuigde dat Jan Van Lingervelt zijn meester onder meer naar het hoofd had geslingerd ‘dat hij een vuyt suyper van weduwen en weesen was’.⁷¹ De leerling vertrok bovendien naar huis als het hem zelf uitkwam, en kwam later terug alsof er niks aan de hand was. Hij zei doodeenvoudig ‘goedenavond’, en ging vervolgens weer door zonder enige woorden ‘van leetwesen ofte anderssints’, ondanks aansporingen van een nicht van de meester die daar in huis verbleef.⁷² Jan Van Lingervelt wist meester Van Bommel in zijn onmacht zover tot woede te drijven dat hij zijn leerling begon te slaan, maar net daardoor werd zijn positie nog zwakker, aangezien hij dan van de op til zijnde contractbreuk de schuld zou krijgen en financieel en anderszins schade zou leiden. Een inwonende meid getuigde dat de meester bij zijn thuiskomst op de bewuste avond reeds had gepoogd de situatie recht te zetten door de leerling tot twee maal toe aan te manen in de winkel te gaan. Jan Van Lingervelt zat neer en ging, toen de meester hem opdroeg zijn werk verder te doen, gewoon bij de haard staan, koppig weigerend zich naar de winkel te begeven. De meester verzuchtte daarop ‘soo doet ghy dan als eenen fiel’,⁷³ maar opnieuw pareerde de leerling meteen, met ‘minderen fiel als ghy sijt’. De getuige leidde hem vervolgens naar buiten, maar onmiddellijk daarop maakte de leerling al aanstalten terug binnen te komen, waarop diezelfde getuige hem dan zou hebben gezegd dat hij weer mocht binnen komen op voorwaarde dat hij zweeg, waarop de leerling weer: ‘ick en wil nyet swygen ick mach wel spreken’, vervolgens de meester verder verwijten naar het hoofd slingerend.⁷⁴ Kortom, deze leerling lijkt bewust op een breuk te hebben aangestuurd, en de meester lijkt daar weinig verhaal tegen te hebben gehad. Ontsloeg hij de leerling, dan zou hij financieel schade leiden, en hield hij de leerling in huis, dan leed hij te veel gezichtsverlies. Jan Van Lingervelt, die te kennen gaf ‘dat hy met vrientschap wilde scheyden’, had zijn meester met de rug tegen de muur gemaneuvreerd.⁷⁵ Verder

69. SAA, PS 3730, Replicque, art. 13 (1632).

70. SAA, PS 3730, Ghetuygenisse, van Fransico Van Bommel.

71. De meester wist daarop niet veel meer te verzinnen dan: ‘soo ghy wilt dienen soo het behoort, ghy en hoeft uwen stieffvader nyet te halen om my contentement te doen’. SAA, PS 3730, Getuygenisse, van Catelyne Peeters.

72. SAA, PS 3730, Getuygenisse, van Catelyne Peeters.

73. ‘Fiel’ is een scheldwoord dat in verschillende contexten opduikt maar steeds denigrerend moet hebben geklonken.

74. SAA, PS 3730, Ghetuygenisse, van Anna Verdooren (1632).

75. SAA, PS 3730, Ghetuygenisse, van Anna Verdooren.

onderzoek zou moeten uitwijzen in hoeverre een gebrek aan leerlingen deze situatie heeft verergerd of heeft mogelijk gemaakt, maar het is alvast duidelijk dat de symbolische aspecten van deze conflicten niet louter kunnen worden teruggevoerd op traditionele gebruiken in een *moral economy*. Ze moeten worden begrepen in een ruimer kader van onderhandelingen op een arbeidsmarkt.

Mishandelen en onderhandelen: socialisering in de praktijk

Dat de hier teruggevonden conflicten een ‘economische’ oorzaak hadden, neemt uiteraard niet weg dat morele en ethische kwesties nooit veraf waren. Ook die waren echter afhankelijk van de onderhandelingen in ruimere, ‘zakelijke’ zin. Uit leercontracten blijkt dat leerlingen slechts in heel beperkte mate over hun eigen vrije tijd konden beschikken (in concreto vaak uitsluitend ’s zondags) en dat ze ’s avonds enkel met uitdrukkelijke toestemming van hun meester mochten uitgaan (en dan nog tot hooguit negen of tien uur).⁷⁶ Dat was echter niet het gevolg van een statische moraal uit een statisch tijdvak. Op straat was een smeltkroes van poorterszonen, immigranten en passanten te vinden, die zich aan de beurs, aan de vesting of aan het plein van het kasteel onledig hielden met kaatsen en geld-spelen.⁷⁷ Sociale categorieën hadden de neiging er zich te vermengen, terwijl een leertijd net een zekere distinctie op het oog had. Toekomstige vrije gezellen dienden zich niet alleen te onderscheiden van huispersoneel maar ook van op straat rondhangende werklozen of ongeschoolde arbeiders. Vandaar de streng bewaakte scheiding tussen binnen en buiten voor leerlingen in sommige leercontracten, en vandaar misschien ook de strengere opvoeding van leerlingen – met dien verstande dat een meester zich in het uitoefenen van zijn autoriteit eveneens aan bepaalde normen had te houden. De Antwerpse processen bevatten smeulige passages over uit de hand gelopen lijfstraffen en mishandelingen,⁷⁸ maar eerder dan op een systematische brutalisering van de leerlingen lijken ze te wijzen op subtiele grenzen aan

76. B. De Munck, ‘Leren en werken in de praktijk. Beroepsopleidingen in het kader van ambachtsgilden: maatschappelijke en institutionele aspecten (13de-18de eeuw)’, in: B. De Munck en D. Dendooven, *Al doende leert men. Leertijd en ambacht in het Ancien Régime*, Catalogus bij de tentoonstelling in het Stedelijk Onderwijsmuseum te Ieper (Brugge 2003) 22-24; zie aldaar voor de verwijzingen naar de leercontracten en processen waarop deze vaststellingen gebaseerd zijn.

77. De socialisering van jongeren uit de lagere sociale regionen voltrok zich tot op zekere hoogte op straat. Cfr. C. Lis en H. Soly, “‘Beter een goede buur dan een verre vriend’”. Buurtschap en buurtleven in Westeuropese steden aan het eind van het Ancien Régime’, in: B. de Vries, E. Nijhof, L. Heerma van Voss, M. Prak en W. van den Broeke (eds.), *De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden*, Opstellen aangeboden aan Theo van Tijn (Amsterdam 1992) 95.

hun gezag. Meesters gaven toe dat ze hun leerlingen ‘tot castymente een soufflet oft twee’ hadden gegeven, zelfs ‘tot bloetlatens toe’,⁷⁹ daar werd niet zo zwaar aan getild. Een probleem lijkt er echter wel te zijn geweest als er met een voorwerp werd geslagen, een stok bijvoorbeeld, of als er littekens werden nage-laten.⁸⁰ Een pientere leerling zou op een gegeven ogenblik tegen zijn meester hebben gezegd: ‘ghy hadt wel moghen oft connen smuyten al en wast daermede nyet’.⁸¹ En toen apotheker Verwilt zijn leerling thuis opwachtte nadat die zonder toestemming het werk had verlaten, werd de stok waarmee hij hem onder handen wou nemen, zorgvuldig verstoppt. Meester Verwilt vroeg zich bovendien retorisch af ‘wat letsel oft hinder de voorschreven jongen aen lichaem oft leden oft andersints [...] gecregen soude hebben daeruijt’,⁸² impliciet suggererend dat het toch geen kwaad kon zo lang er geen letsels waren. Het was wellicht ook geen toeval dat de meester zijn leerling thuis opwachtte in plaats van hem achterna te gaan. We kunnen ons voorstellen dat het aange-gezen was dergelijke ‘straffen’ – de stok werd uiteindelijk op de jongen stuk geslagen⁸³ – thuis te ondernemen, zonder dat de burens het konden zien.

In ieder geval waren de grenzen van het toelaatbare niet absoluut en onver-anderlijk. De kwestie in het proces van apotheker Willem Verwilt tegen we-duwe Elizabeth Vander Borght, dat rond 1585 werd gevoerd, was niet dat de leerling werd geslagen, wel dat hij ‘seer onredelijck ende onmanierelijck (werd B.D.M.) gestooten ende geslaghen’. Het kwam zo ver dat de vrouw van de meester hem ‘vanden jonghen heeft moeten trecken, oft (hij B.D.M.) soude den jonghen noch qualijcker ghetraecteert ende (soot schein) bedorven heb-ben’.⁸⁴ Deze meester was duidelijk zijn zelfbeheersing verloren, en dat lijkt meteen ook het voornaamste probleem geweest te zijn. Voor meesters kwam het er op aan redelijk te blijven en het verstand niet te verliezen, zodat de ernst van de ‘lijfstraf’ in verhouding bleef tot de fout waarvoor de leerling werd gestraft.⁸⁵ Ongecontroleerde woede was een uiting van onmacht, terwijl mees-

78. Kousenmaker Alexander Vinckx, bijvoorbeeld, zou zijn leerling zodanig hard hebben aangepakt ‘dat hy gedwongen is geweest tot twee distincte reysen t’ontloopen ten ware hy in perikel hadde willen staen van arm oft been gebroken te werdden’. Op een gegeven ogen-blik was de leerling tegen een kast gegooit, met het gevolg ‘dat hy daeraff de lickteecken en langen tyt heeft gedragen in perikele van zyne eene ooge te verliesen’. Een andere keer werd hij met zoveel geweld geslagen dat ‘hem het bloet ten neuse ende monde in grooten abon-dantien is vuytgelopen’. SAA, PS 3587, Antwoorde, art. 10-12.

79. SAA, PS 3587, Triplycke, art. 42-43.

80. SAA, PS 3587, Triplycke, art. 45; SAA, PS 4159, Duplicque, art. 21; Getuigenis van Gillis Pauwels.

81. SAA, PS 13, Getuychenisse, van Geernaert De Wilde.

82. SAA, PS 13, Antwoorde reconventionale ende persistit, art. 3-4.

83. SAA, PS 13, Antwoorde ende reconventie, art. 17.

84. SAA, PS 13, Antwoorde ende reconventie, art. 7-8.

85. SAA, PS 13, Getuychenisse, van Michiel Vander Kinderen.

ters net ‘meester’ over de situatie dienden te blijven. In die zin was verbale agressie niet noodzakelijk minder erg. Meester Verwilt slingerde de jongen ernstige verwijten naar het hoofd, varianten op ‘voer den duivel loopen’, waarop de jongen naar huis trok.⁸⁶ De meester zelf ontkende niet dat hij in *colère* had gezegd ‘loopt naer den duivel oft de duivel heeft den jongen hier in huijs gebrocht oft diergelijcke’ maar vond het voorval ook niet onschuldig. Hij voegde eraan toe dat hij ‘daer mede heeft [...] hem stoorende in gramschap meer hindere ende letsels aengedaen hem selven dan den jongen, die van dusdanige woorden nijet verveert en was’.⁸⁷ De meester tilde in zekere zin zelf zwaar aan zijn woorden en was zich min of meer bewust van de onmacht die eruit sprak, wat aangeeft dat zijn macht verre van absoluut was. Het hing gewoon af van de krachtsverhoudingen tussen beide partijen, waardoor de grenzen van het toelaatbare ook ter discussie konden staan, en deel uitmaken van de onderhandelingen (eventueel in de vorm van dreigementen) tussen meester en bestedende partij. Toen weduwe Vander Borghet haar zoon terug naar de meester bracht nadat hij een eerste keer was gaan lopen, weigerde de meester aanvankelijk hem weer aan te nemen. De meester zou daarbij hebben gesteld:

siet ghy wilt dat ick de jongen wederomme inneme ende ghy claeght dat ick hem slaer, daeromme ick segge u naedemael dat ick hem wederomme inneme dat als hij mij nijet en obedieert en mij schaede ende schande aendoet, dat ick, al stonde ghy daer by, hem slaen sal oock met dese spade, wesende van hout die de verweerdere alsdoen in zyn handen nam ende hem thoonde, daer op de aenleggersse oock antwoorde dat sy tselve wel lyden moechte als hy misdede, seggende oock totten verweerdere dat hy oick alsdan een eyndt houts nemen ende hem daer mede te keere gaen soude, hoe wel de verweerdere tselve noijt en heeft gedaen.⁸⁸

Dat niemand met mishandelde leerlingen medelijden had, is daarmee niet gezegd. Lynken Hendrickx, de vrouw van een schoenmaker en buurvrouw van apotheker Verwilt, sprak zich niet rechtstreeks uit over de redelijkheid of onredelijkheid van de lijfstraffen, maar ze had de leerling zodanig horen schreeuwen en krijsen dat zij ‘daermede deernisse hadde’.⁸⁹ De getuigen in dat proces waren het er bovendien over eens dat de moeder behoorlijk overstuur was toen bleek dat de jongen niet bij zijn meester was aangekomen nadat zij hem er terug naartoe gestuurd had.⁹⁰ Er waren dus inderdaad emotionele bindingen en van elkaar verschillende gevoeligheden aan de orde – zij het dat ze afhanke-

86. SAA, PS 13, Antwoorde ende reconventie, art. 9 en 10

87. SAA, PS 13, Antwoorde reconventionaele ende persistit, art. 6.

88. SAA, PS 13, Antwoorde reconventionaele ende persistit, art. 9.

89. SAA, PS 13, Getuychenisse, van Lynken Hendrickx.

90. SAA, PS 13, Getuychenisse, van Michiel Vander Kinderen.

lijk waren van de economische en symbolische machtsverhoudingen tussen de protagonisten. Dat laatste blijkt bijvoorbeeld uit discussies over het eten dat leerlingen kregen, wat een gevoelige kwestie was. Sommige leerlingen snoepden stiekem fruit en dergelijke, terwijl ze eventuele aanvullingen op de gewone maaltijden eigenlijk van hun zakgeld moesten kopen.⁹¹ Arnoult Speldre werd ervan beschuldigd de aalmoezen die hij aan arme, gebrekkige lieden diende te geven, had achtergehouden en had 'geemployeert in snoeperye ende andersints, daer het hem heeft belieft'.⁹² In dit laatste proces werd in meer algemene termen geklaagd over de kwaliteit en kwantiteit van het eten, waarbij impliciet meteen werd toegegeven dat zulks van de betaalde prijs (of de leerduur) afhing. Er werd immers gesteld dat de afgesproken prijs niet gering was, 'regard nemende dat ambacht lieden hunne leerjongers nyet en syn gewoon eenich besunder tractement te doen, maer de selve met slechten cost contenterende'.⁹³ Françoise Van Ranst, die in een lijnwaadwinkel werkte en woonde, klaagde er over dat de kost die ze daar kreeg 'gheene hondert guldens tsjaers weerdich en is'.⁹⁴ Ook hier stonden in zakelijke discussies over de prijs van het contract en wat daar tegenover stond tegelijkertijd noties als eer en prestige op het spel. Een leerling-apotheker, waarvoor 22 ponden Vlaams per jaar 'mondkosten' werd betaald, presteerde het na een hoogoplopende ruzie ostentatief een tas amandelmelk klaar te maken en te nuttigen, alvorens te gaan slapen.⁹⁵ We kunnen deze act beschouwen als een provocatie aan het adres van de meester en een zet in een escalerend geschil, net zoals de attitude van Jan Noninx, wiens meester stelde 'dat den aenleggere (de leerling B.D.M.) differente reijzen groot rumoer gemaect (had B.D.M.) ter oorsaecken dat den verweerdere ende sijnen huijsvrouwe voor hem niet en wilden coken het gene sijnen appetijt gedroegh'.⁹⁶ Eer en prestige waren ook strikt verweven met financiële besognes uit het contract tijdens discussies over de slaapgelegenheid. Een meester-diamantslijper werd ervan beschuldigd zijn leerlingen te voorzien van slaapgelegenheid 'gelijck men doet aen honden, leggende op een harde stroye matrassen sonder bedde, soo dat den verweerdere selffs genootsaect is geweest te besorgen eenen hoeft peuluwe voor een bedde om sijnen soone daer oppe te laten slapen, ende alle halff jaeren een enkel slaep laken, dwelq by stucken van een viele met een sargie van lappen etc.'.⁹⁷ Uit deze passage blijkt

91. SAA, PS 13, Antwoorde reconventionaele, art. 25 (1579).

92. SAA, PS 3587, Replycke, art. 24 (1601).

93. SAA, PS 3587, Quadruplicque, art. 6.

94. SAA, PS 2209, Replicque, art. 24 (1680).

95. SAA, PS 3730, Antwoorde, art. 2; en PS 3730, passim (1632).

96. SAA, PS 5745, Contrapersistit loco duplicque, art. 2 (1665).

97. SAA, PS 4159, Antwoorde, art. 22 (1675). Vaak brachten leerjongens zelf hun bed mee naar hun nieuwe woonst, wat werd verrekend in het leergeld. Reith, 'Zur beruflichen Sozialisation', 14.

niet zozeer dat het vaak voorkwam dat leerlingen in erbarmelijke omstandigheden dienden te slapen, wel dat verwacht werd dat aan een aantal minimumvereisten werd voldaan.⁹⁸ De leerling was niet eens voorzien van fatsoenlijk lijnwaad, zo werd geklaagd, als dat nog langer had geduurd, hij ‘soude hebben vergaen van vuylicheijt’.⁹⁹ Over precies hetzelfde euvel klaagde de moeder van de jonge Marien, die toch bij een apotheker in de leer was, een eerder prestigieus beroep. Ze beweerde dat het lijnwaad daar niet goed werd gewassen en daardoor ‘te seer bedorff ende vergronde in vuylicheyt’.¹⁰⁰ Het is duidelijk dat ouders een aantal minimumnormen in hun hoofd hadden, en dat deze nauw verbonden waren met de perceptie van hun eigen status én met het afgesloten contract. Zakelijke, ‘economische’ aspecten kunnen hoegenaamd niet van ethische en symbolische worden onderscheiden, en vice versa.

Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat meesters met verzachtende omstandigheden en andere randvoorwaarden rekening dienden te houden, waaronder de leeftijd van de leerling. In het proces tegen een zijdereder werd de leeftijd van de leerling aangehaald als bezwarend argument tegen de brutale aanpak van de meester.¹⁰¹ De jongen was twaalf en was zodanig van zijn stuk gebracht dat hij was gaan lopen en vijf weken later nog steeds niet was teruggevonden. De voogden getuigden veelbetekenend dat iemand van twaalf jaar niet zomaar zijn ‘vrinden ende maeghen’ verlaat.¹⁰² Hoe jonger een leerling, hoe voorzichtiger de meester in zijn aanpak diende te zijn. Een soortgelijke argumentatie vinden we in de verwijten aan het adres van apotheker Verwilt, wiens mishandelde leerling vijftien jaar was, maar waarbij daaraan terloops werd toegevoegd dat het een tere jongen was.¹⁰³ Lijkt het erop dat hier wel louter culturele normeringen voor grenzen zorgden, dan werd omgekeerd ook de relatief hoge leeftijd van een leerling aangehaald om afranselingen af te keuren. Jan Van Lingervelt, die zelf zijn verdediging op zich nam, argumenteerde dat meester Jan Van Bommel ‘den verweerdere, wesende een jongman vanden ouderdom van twintich jaeren geslaeghen heeft’.¹⁰⁴ Wellicht speelde de status van de leerling eveneens een rol en werd fysiek en verbaal geweld minder getolereerd naarmate de sociale afstand tussen beide protagonisten minder groot was.¹⁰⁵

98. SAA, PS 4159, Antwoorde, art. 22.

99. SAA, PS 4159, Duplicque, art. 20.

100. SAA, PS 13, Replicque reconventionael ende persistit, art. 5ev. (1579).

101. SAA, PS 5282, Antwoorde, art. 3 (1631).

102. SAA, PS 5282, Duplicque, art. 15.

103. SAA, PS 13, Antwoorde ende reconventie, art. 18 (1579).

104. SAA, PS 3730, Duplicque, art. 5 (1632).

105. Ook verbaal geweld volgde conventies die te maken hadden met de sociale relatie en de sociale afstand tussen de protagonisten. D. Garrioch, ‘Verbal insults in eighteenth-century Paris’, in: P. Burke en R. Porter (eds.), *The social history of language* (Cambridge 1987) 104-105 en 108.

Opvoeden versus opleiden: enkele suggesties

Werd tot dusver gesuggereerd dat de hier onderzochte conflicten teruggaan op onderhandelingen op een arbeidsmarkt en dat moreel-symbolische aspecten daarin niet van zakelijke te onderscheiden zijn, dan blijft de vraag hoe werken zich tot wonen verhield, of nog: hoe opleiden en opvoeden zich tot elkaar verhielden. In Duitstalige gebieden valt het aantal zaken op waarin de leerlingen huishoudelijke taken had moeten uitvoeren, in plaats van taken op de werkvloer,¹⁰⁶ waardoor de grens tussen de privé-sfeer en de sfeer van de arbeid op de voorgrond treedt. Gezien de aard van de productieprocessen en de technologische stand van zaken was het van het grootste belang dat leerlingen zonder meer het werk uitvoerden dat ze wensten aan te leren. Enkel met het opdoen van ervaring en via vallen en opstaan konden de nodige handvaardigheden en technische kennis worden verworven. Een corpus met leerinhouden of met abstracte formules was niet voorhanden en was ook overbodig.¹⁰⁷ Voor een groot deel verklaart dit reeds de gevoeligheid rond de tijd van de leerlingen en de aard van het werk dat ze uitvoerden. Hoever meesters of leerlingen in het doen van huishoudelijk werk wensten te gaan, en zelfs wat ze eronder verstonden, hing samen met het in het contract bepaalde bedrag aan leergeld en de afgesproken leerduur. In het proces over het weglopen van Arnoult Speldre ontkende de meester dat hij de leerling 'in andere zaacken' zou hebben gebruikt, maar hij voegde er onmiddellijk aan toe dat het 'wel mach wesen dat somwylen alsoo hy syn werck heeft gedaen gehadt daenleggere hem om boetschappen te doen ende andersints tsynen dienste heeft gebruyckt, gelyck hem dat was toegelaeten ende gepermitteert; gemerckt dat andersints den voorschreven jongen voor ses ponden tsjaers den cost ende de leeringe vanden ambachte soude gehadt hebben ende en zoude egeenen knecht maer commensael¹⁰⁸ geweest zyn dwelck nyet en is geweest partyen intentie'.¹⁰⁹ Vanuit dit perspectief hoeft er ook weinig uitleg bij de klacht van Franchois Durieu en zijn vrouw dat ze hun zoon niet hadden uitbesteed 'om alle boetschappen te doen, bier boter, ende broot te haelen, met de kinderen te spelen, ende soo voort, maer wel om te leeren'.¹¹⁰ Of bij de klacht van Peter Verhulst, dat de meester 'den selven synen sone nyet en was leerende maer houdende

106. Reith, 'Zur beruflichen Sozialisation', 15-16; S. Steffens, Untersuchungen zur Mentalität belgischer und deutscher Handwerker anhand von Selbstzeugnissen (spätes 18. bis früher 20. Jahrhundert), Brussel, Ongepubliceerde doctoraatsverhandeling ULB (Brussel 2000) deel I, 179-217; Steidl, 'Silk weaver and purse-maker apprentices'.

107. B. De Munck, 'Epiloog: het zal ons leren?', in: De Munck en Dendooven, *Al doende leert men*, 49.

108. Een 'commensael' is een eetgezel of tafelgenoot.

109. SAA, PS 3587, Replycke, art. 15-16.

110. SAA, PS 2713, Antwoorde, art. 5 (1657).

voor eenen huysjongen, den selven dagelycx qualyck aensprekende ende miniterende'.¹¹¹

Nochtans kunnen de inhoudelijke en zakelijk aspecten van de leerovereenkomst niet geheel de gevoeligheid rond de grens tussen de sfeer van de arbeid en de sfeer van het wonen verklaren. Nadat apothekersleerling Jeroen Marien steentjes had moeten rapen in de tuin van de meester – wat onrechtstreeks met zijn werk te maken had aangezien het een kruidentuin betrof – merkte zijn moeder op dat haar zoon 'nyet en was besteet omme syne steenkens vuyt synen hoff te raepen, maer omme daembacht van apoticarye te leeren'.¹¹² Er lijkt in sommige dossiers sprake van een zekere 'overgevoeligheid'. In het proces rond de uitbesteding van Arnoult Speldre bij kousenmaker Jan De Clerck ontkende de partij van de leerling met klem dat hij in de 'particuliere affairen' van de huisvrouw van de meester gebruikt mocht worden 'als oft hy hunnen knecht hadde geweest'.¹¹³ Deze laatste toevoeging was alles behalve vrijblijvend. De leerjongen werd onder meer naar de naaisters en breisters gestuurd om het werk te gaan ophalen en betalen, en om de vrouwen tot spoed aan te manen; of hij moest met de vrouw des huizes mee de straat op om lijnwaad te leveren.¹¹⁴ Er zou perfect kunnen worden geargumenteed dat de leerling met het doen van deze boodschappen juist in de gelegenheid kwam de netwerken van klanten, leveranciers en onderaannemers van zijn meester te leren kennen, maar zo zag de tegenpartij het dus niet. Gedeeltelijk kwam dat misschien omdat Arnoult niet voorbestemd was zijn meester op te volgen, maar er was meer. Het is bekend dat vrije gezellen belang hechtten aan de zogenaamde *property in skill*, die enkel kan worden gedefinieerd via een duidelijke distinctie ten opzichte van de vaardigheden van ongeschoolde (maar misschien even ervaren) arbeiders. Vandaar het argument dat men een leerling niet 'tgene men eenen

111. SAA, PS 2637, Replycke, art. 14 (1644).

112. SAA, PS 13, Reproche, art. 8 (1584).

113. SAA, PS 3587, Duplicque, art. 26 (1601). Zie ook PS 3587, Orcodtschap ghehoort...

114. SAA, PS 3587, Antwoorde, art. 4-6 (1601). Zie ook de 19-jarige leerling zelf, die getuigt dat hij dagelijks door zijn meester en zijn huisvrouw werd uitgezonden, 'zo wel om twerck (by hem aenl. ghemaect) alomme thuys te draghen, de rekeninghe daerof ooc te draeghen, tghelt daernaer te gaen halen, metgaders oock alomme zijn ghelt te innen ende ontfanghen, ende byde voors. zyne huysvrouwe wierdt meest oock alle daeghe ghesonden totte breynaert maexterigghen zo inde Schuttershofstrate (zynde de dochter vanden pylmaeckere); item ooc tot eene cousmaeckers dochtere wonende anden tapitsaers pandt; item ooc inde paradysstrate; item in tmeechden huus alle beyde naeysteren ende elders, omme heuren werck te doen haesten ende beneerstighen, hebbende oock mette selve zyne vrouwe dicmael moeten vuen gaen draghende somtyts drye zo vier stucken lynwaets achter heur, omme tselve te vercoopen aen heure callanten, ende elders'. SAA, PS 3587, Orcodtschap ghehoort... Er werd aan gevoerd dat de meester in gebreke bleef, gezien er niet zou 'bevonden worden ofte blycken dat hy hem int leeren ende onderwysen vanden selven jongen inden voorseyden ambachte soude hebben gequeten gelyck hy hadde behoiren te doen'. SAA, PS 3587, Antwoorde, art. 4.

knecht diemen daertoe expresselycken hadde gehuert zoude mogen opleggen'.¹¹⁵ Met knecht wordt hier niet noodzakelijk iemand bedoeld die huishoudelijk werk opknapt. Uit de analyse van meesterproeven en door ambachtslieden gevoerde processen is gebleken dat ambachtslieden, ook meesters, naar buiten toe vooral belang hechtten aan het concrete en met de eigen handen uitvoeren van het werk, veel meer dan aan de vaardigheid een eigen zaak te leiden. Dat was niet alleen te wijten aan het belang van handvaardigheid gezien de toenmalige economische en technologische context, maar ook aan de manier waarop ambachtslieden vormgaven aan een (product-) imago. Handenarbeid was voor hen gebonden aan eer en prestige. Het kwam er voor veel (Antwerpse) ambachten op aan de kwaliteit en het prestige van de eigen producten via het prestige van de producent op te waarderen.¹¹⁶ Het zou interessant zijn in verder onderzoek vanuit dat perspectief na te gaan hoe ambachten en de stedelijke overheid zich tot het inwonen van leerlingen (en gezellen) verhielden. Eerder is opgemerkt dat de corporatieve overheden op de steun van de stedelijke overheid konden rekenen als het erop aankwam de na 1585 ontregelde arbeidsmarkt te herstructureren en de verstoorde gezagsverhoudingen te herstellen.¹¹⁷ We mogen daar echter niet uit afleiden dat ambachten een soort *ordre social* installeerden, waarvan de reproductie geheel in de private sfeer gebeurde. Meesters wierpen zich inderdaad op als sterkhouders van de corporatieve en stedelijke identiteit,¹¹⁸ die van meester op leerling diende te worden doorgegeven,¹¹⁹ maar die identiteit drong niet noodzakelijk tot in de private en intieme sfeer door. Deze microstudie van het leersysteem wijst net uit dat de grens tussen opvoeding en opleiding al lang voor de 19de eeuw aanwezig was, wat van de weeromstuit de vraag oproept in hoeverre niet al voor 1800 meer belang moet worden gehecht aan familiale dan aan corporatieve structuren.¹²⁰ Of het gezin pas van het einde van het *Ancien Régime* af de intermediaire instantie bij uitstek tussen het individu en de staat werd, is immers zeer de vraag.

115. SAA, PS 3587, Antwoorde, art. 5.

116. B. De Munck, 'Vaardigheid in de praktijk. De toegevoegde waarde van ambachtsgilden (16de-18de eeuw)', in: De Munck en Dendooven, *Al doende leert men*, 40-48 en 116-118.

117. H. Deceulaer, 'Guilds and litigation: conflict settlement in Antwerp (1585-1796)', in: M. Boone en M. Prak (eds.), *Individual, corporate, and judicial status in European cities (late middle ages and early modern period)* (Leuven en Apeldoorn 1996) 206-207.

118. M. Prak, 'Individu, corporatie en samenleving. De retoriek van de Amsterdamse gilden in de 18de eeuw', in: Lis en Soly (eds.), *Werelden van verschil*, 293-319; J. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld* (Gent 2002) passim.

119. De Munck, 'Vaardigheid in de praktijk'.

120. J. Ehmer, 'The artisan family in nineteenth-century Austria: embourgeoisement of the petite bourgeoisie', in: G. Crossick en H.-G. Haupt (eds.), *Shopkeepers and master artisans in nineteenth-century Europe* (Londen en New York 1984) 196, lijkt voor Wenen in de achttiende en negentiende eeuw meer belang te hechten aan ambachtstructuren dan aan de familie.

Onze gegevens lijken te suggereren dat zowel de invloed van ambachten als de aard van leercontracten zorgde voor een scherper onderscheid tussen de werkvloer en de huiselijke sfeer. De vraag waarom leerlingen niettemin inwoonden, vooral als ze van dezelfde stad afkomstig waren, stelt zich daarom des te scherper. Een hypothese zou kunnen zijn dat het inwonen ondanks de striktere scheiding tussen wonen en werken een symbolische betekenis behield. Gedurende een leertijd werden niet enkel technische vaardigheden getransfereerd, maar ging een deel van het prestige van de betrokken meester over op de leerling. Vandaar het blijvende belang van de morele inhoud van de leerovereenkomst en de relatie tussen meester en leerling en vandaar het spanningsveld tussen de opleiding enerzijds en de opvoeding anderzijds. Wanneer welke bekommernis de doorslag gaf, kan eveneens het voorwerp van verder onderzoek uitmaken. Volgens Paul Griffiths hing veel af van hoe een meester zijn leerling zag: als een goedkope arbeider, een collega, een vriend, een familielid of zijn opvolger.¹²¹ De vraag blijft natuurlijk hoe een en ander door de tijd heen aan verandering onderhevig was. Op basis van onze Antwerpse procesdossiers transformaties detecteren is voorlopig onmogelijk, maar duidelijk is dat de klachten van leerlingen of hun ouders niets te maken hadden met groter wordende ateliers of een verder doorgedreven arbeidsdeling. Hoeveel personen er op de werkvloer precies aanwezig waren, kwamen we in geen enkel geval te weten. Voor zover dat onderscheid kan worden gemaakt, speelden de conflicten zich bovendien eerder in huis af dan op de werkvloer. Om te beginnen ontstonden de conflicten waarvoor procesdossiers bewaard zijn gebleven vooral in situaties waarin de leerling inwoonde. Bij dertien van de negentien leerlingen die in een conflict tussen hun meester en hun ouders of voogden terechtkwamen, was dat het geval. Uit (het gebrek aan) getuigenissen van medeleerlingen en gezellen, leiden we bovendien af dat zij in de meerderheid van de gevallen alleen of hooguit nog met een meid of een huisknecht inwoonden. Minstens zes maal vormde de eigenlijke opleiding het probleem,¹²² maar waar verder over het werk werd geklaagd, ging het meteen net over de grens met huishoudelijke taken. Het is zonder meer duidelijk dat voor inwonende leerlingen de grens tussen opleiding en opvoeding gevoelig lag; jammer genoeg kan met de huidige stand van het onderzoek niet worden nagegaan of het aantal inwonende leerlingen intussen (relatief gezien) afnam.¹²³ De vraag of een eventueel toenemende insubordinatie van leerlingen en gezellen samenhang met het verdwijnen van ‘ces liens familiaux’ in letterlijke zin – een verband dat ook door Steven Kaplan wordt gesuggereerd – kan voorlopig dus niet worden beantwoord.¹²⁴

121. Griffiths, *Youth and authority*, 32.

122. SAA, PS 2209; PS 2637; PS 2713; PS 3587; PS 4159; PS 5496.

Conclusie

De mate waarin jongeren autonoom en onafhankelijk waren, blijft onderwerp van discussie. Enerzijds is gesteld dat ze gevoeliger waren voor godsdienstige en andere nieuwe ideeën en dat ze eigen manieren van recreatie en (rituele) spelen kenden.¹²⁵ Anderzijds is opgemerkt dat ook de relatieve vrijheid waarvan jongeren genoten door ouderen werd georganiseerd en gesuperviseerd. Volgens Michael Mitterauer zouden jongeren in dienst zelfs nauwelijks een private en van arbeid onafhankelijke sfeer hebben gekend,¹²⁶ en Ilana Krausman Ben-Amos gaat ervan uit dat er steeds barrières waren voor het tot stand komen van een jongerencultuur, waaronder het gebrek aan een scherpe breuk, in tijd en ruimte, tussen jongeren en ouderen.¹²⁷ Problemen zouden vooral zijn ontstaan in perioden die als ontwrichtend kunnen worden bestempeld en waarin sociale relaties onder druk stonden, vooral dan met jongeren uit lagere sociale groepen. Leerlingen waren in de Zuidelijke Nederlanden

123. We hebben in normatieve bronnen van de Antwerpse ambachten slechts heel uitzonderlijk verwijzingen naar het (verplicht) inwonen gevonden, maar anderzijds lijken hooguit enkele indicaties erop te wijzen dat eventueel bestaande verplichtingen in de achttiende eeuw werden losgelaten (bijvoorbeeld bij de lakenbereiders: SAA, GA 4029, Ordonnantie 8 november 1745, art. 3) of dat de gewoonte van het inwonen in onbruik was geraakt (bij de tin- en loodgieters: GA 4264, Contrarie redenen met versoeck voor..., 1760, art. 48-51). Kwantitatief onderzoek op basis van de leercontracten wijst uit dat de verschillen tussen beroepsgroepen groter waren dan verschillen in de tijd (althans wat de zeventiende en achttiende eeuw aangaat). De Munck, *Leerpraktijken*, 239-242.

124. Volgens Kaplan werden alvast gezellen in de achttiende eeuw niet alleen uit het ambacht gestoten, maar ook uit het huis van meesters, *les ayant abandonnés aux rouages bureaucratiques de la corporation et aux forces impersonnelles du marché*. Kaplan, 'Réflexions sur la police', 71.

125. R.W. Malcolmsen, *Popular recreations in English society 1700-1850* (Cambridge 1973); P. Slack (ed.), *Rebellion, popular protest and the social order in early modern England* (Cambridge 1984). Smith, 'The London apprentices', 157 e.v., volgt de psychoanalyticus Erik Erikson, die heeft uiteen gezet dat de adolescentiefase een psychologisch stadium is tussen *childhood* en *adulthood*, gekenmerkt door een zoektocht naar een identiteit. E. Erikson, *Childhood and society* (New York 1963); Idem, *Identity, youth and crisis* (New York 1968). Voor R. Muchembled, *L'invention de l'homme moderne. Sensibilités, mœurs et comportements collectifs sous l'Ancien Régime* (Parijs 1988), 324 e.v., is adolescentie als psychologische fase een achttiende-eeuwse (stedelijke) uitvinding.

126. M. Mitterauer, *Sozialgeschichte der Jugend* (Frankfurt am Main 1986) 125-142, 162 e.v.; zie ook R. Muchembled, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècle)* (Parijs 1978) 205-208. Anderen gaan ervan uit dat jongeren een zekere mate van onverantwoordelijkheid werd gegund, maar ook dan zouden volwassenen een aantal essentiële rollen voor hun rekening hebben genomen; de rol van leverancier, deelnemer en toeschouwer bijvoorbeeld. M. Ingram, *Church courts, sex and marriage in England, 1570-1640* (Cambridge, 1987) 354; Griffiths, *Youth and authority*, 117 e.v.

127. I. Krausman Ben-Amos, *Adolescence and youth in early modern England* (New Haven 1994) 205-206.

evenwel niet de meest kwetsbare jongeren. Gezien hun geringe en bovendien dalende aantal, gaat het hier om een zeer specifieke groep, waarvan sommigen het conflict met hun meester bepaald niet schuwden. Wat de voornaamste oorzaken van conflicten tussen (de partij van) een leerling en een meester aangaat, werd eerder al gewezen op het belang van het voorziene eten, lichamelijke mishandeling, de verwaarlozing van de onderwijzende taak door de meesters en het niet volledig afwerken van de leertijd.¹²⁸ Uit de in dit artikel geanalyseerde processen blijkt dat vaak één conflictveld ten grondslag lag aan alle andere. De geanalyseerde processen draaiden allemaal rond een voorbije of op til zijnde contractbreuk. Het centrale probleem was het spanningsveld tussen het leren enerzijds en wat daar tegenover stond (geld of arbeid) anderzijds. De (partij van de) leerling eiste dat hij degelijk werd opgeleid en zou altijd de neiging vertonen, als hij voldoende had geleerd of elders aan de slag kon, ervan door te gaan, terwijl de meester er net belang bij had de leerling in het atelier te houden.

Of er in de stedelijke corporatieve sectoren (in Antwerpen) een overgang van een *family economy* naar een *wage economy* of van een *moral economy* naar een zakelijke contractmaatschappij aan de gang was, kan op basis van dit onderzoek niet worden aangegeven. Duidelijk is wel dat de zogenaamd 'traditionele' wereld van leerlingen die onder het dak van hun meester woonden niet als het stabiele en harmonieuze spiegelbeeld van de 'moderniteit' kan gelden. 'Moderne', zakelijke afspraken lagen aan de basis van de concrete sociale relaties en de gevoeligheden die daarmee gepaard gingen. Om te beginnen was reeds een subtiele scheiding tussen wonen en werken aanwezig, veroorzaakt door zakelijke en tegelijk symbolische (culturele en morele) besognes. Enerzijds stonden op de werkvloer steeds gevoeligheden rond de waarde van de aangeleerde vaardigheden op het spel, waardoor huishoudelijke taken sowieso gevoelig lagen. Leerlingen werden immers kost wat kost onderscheiden van meiden en knechten die net als zij in een respectabel huishouden waren opgenomen. Anderzijds hield in discussies in de private sfeer – rond de kwaliteit van de voorziene voeding en slaapgelegenheid en wat dies meer zij – de betaalde som leergeld steeds verband met het prestige en de status waarop leerlingen als toekomstige vrije gezellen en meesters meenden recht te hebben. Het grote belang van symbolische en morele aspecten belet dus niet dat zakelijke overwegingen en economisch gemotiveerde onderhandelingen aan de basis lagen van spanningen en transformaties.

Niettemin zou het fout zijn deze conflicten toe te schrijven aan een groter worden van de ateliers of een verder doorgedreven arbeidsverdeling. Uit geen

128. H. Deceulaer, *Pluriforme patronen en een verschillende snit. Sociaal-economische, institutionele en culturele transformaties in de kledingsector in Antwerpen, Brussel en Gent, 1585-1800* (Amsterdam 2001) 272-273. Zie ook Griesinger en Reith, 'Lehrlinge im deutschen Handwerk'.

enkel conflict blijkt dat veranderende arbeidsverhoudingen en huishoudstructuren – met bijvoorbeeld meer of minder inwonende knechten en zonen – voor spanningen zouden hebben gezorgd. Collega-leerlingen, gezellen en zonen of dochters van meesters kwamen zelden of nooit in het verhaal voor, zelfs niet als getuigen. Eerder lijken veranderingen op de arbeidsmarkt spanningen te hebben veroorzaakt. Dat in veel conflicten niet zozeer de leerlingen maar de meesters in het defensief waren, kan immers worden begrepen vanuit een schaarste aan leerlingen.¹²⁹ Leerlingen en hun ouders zochten vaak naar manieren om het leercontract te verbreken, wat inhoudt dat er elders mogelijkheden waren (voor een loon) aan de slag te gaan. Meesters die nog rekenden op gratis arbeid en die tegelijk werden geacht in hun eigen huishouden orde op zaken te stellen, bevonden zich daarmee in een netelige positie. Het is bovendien niet ondenkbaar dat veranderingen in de gemiddelde leeftijd of de sociale afkomst van leerlingen op zijn gezag invloed hadden – eventueel in de lijn van wat C. Brooks voor Engeland vaststelde: een geleidelijke verhoging van de sociale afkomst van leerlingen, gevolgd door een afname van de dociliteit.¹³⁰ Verder onderzoek lijkt hier aangewezen.

Hoe dan ook kwam druk op de patriarchale relaties ook voor in de corporatieve context, die er traditioneel sterk mee wordt geassocieerd – met dien verstande dat allerminst duidelijk is in hoeverre ambachten hier nog mee te maken hadden. Hoewel ambachtsdekens in sommige processen arbitrerend optraden, lijkt het morele zwaartepunt zich in het private gezin te hebben gesitueerd. Dat de autoriteit van meesters zich ook buiten de muren van de woning uitstrekte, lijkt immers niet vanzelfsprekend geweest te zijn. Er zijn zelfs aanwijzingen dat de ouders het laatste woord hadden, en dat dus de private sfeer van het oorspronkelijke, ouderlijke gezin reeds de bovenhand had. Eens te meer blijkt hier in ieder geval dat de grens tussen de private sfeer van het gezin enerzijds en de publieke ruimte anderzijds bijzonder gevoelig was. Voor leerlingen betekende dit een beperkte bewegingsvrijheid in de publieke sfeer, die eveneens door een mengeling van symbolische en economische besognes werd veroorzaakt – te vatten in het begrip prestige. Het is de onmogelijkheid een duidelijk onderscheid te maken tussen economische en symbolische bekommernissen die ervoor zorgt dat een chronologische breuk tussen een patriarchale en organische *ordre social* enerzijds en een op onderhandelende particulieren gebaseerde maatschappij anderzijds, niet kan worden volgehouden.

129. Het lage aantal leerlingen werd niet veroorzaakt door maxima op het aantal leerlingen dat een meester mocht aannemen (meestal één of hooguit twee). Het aantal overblijvende plaatsen raakte vaak niet ingevuld. De Munck, *Leerpraktijken*, 155-216.

130. Brooks, 'Apprenticeship, Social mobility and the Middling Sort', 75 e.v.

Over de auteur

Bert De Munck (1967) studeerde Geschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel, waar hij promoveerde op een proefschrift rond beroepsopleidingen in de Zuidelijke Nederlanden (1500-1800). Momenteel doceert hij aan de Universiteit Antwerpen onder meer Sociaal-economische Geschiedenis van de Nieuwe Tijd, Sociale theorie en Etnologie. Hij is er ook verbonden aan het Centrum voor cultuur- en stadsgeschiedenis. Zijn onderzoek focust op de geschiedenis van arbeid en competentie, sociale mobiliteit, gilden en ambachten en ouderlijk gezag.

E-mail: bert.demunck@skynet.be